

ОБ'ЄМНО-ПРОСТОРОВЕ ВИРІШЕННЯ ПЕРЕКРИТЬ У ХРАМАХ ДАВНЬОГО ПЕРЕЯСЛАВА

Геннадій Трофіменко

Давній Переяслав* – столиця Переяславського князівства, розташований на невисокому підвищенні при злитті двох рімок – Альти та Трубежу. Його унікальна архітектура на сьогодні залишається однією з найменш досліджених сторінок в історії давньоруського та українського зодчества.

Спільність архітектурно-композиційних та конструктивних прийомів, будівельної техніки та технології характеризують архітектуру Переяслава не тільки як сукупність окремих різночасових будівель, а і як єдину архітектурно-будівельну школу в її розвитку¹. Аналіз давньоруського культового зодчества Переяслава показує, що особливості школи слід шукати в конструктивному рішенні перекрить пам'ятників та своєрідності їхньої об'ємно-просторової будови. Вивчення цих особливостей, на нашу думку, є центральним пунктом у розумінні всього образного ряду переяславської архітектурно-будівельної школи.

Найповніше основні етапи в розвитку архітектурно-будівельної школи давнього Переяслава відображені в трьох пам'ятниках кінця XI – першої половини XII ст. – Михайлівському соборі 1089/1090 р.², храмі на пл. Возз'єднання 1098 (?) р.³, а також у невеликій церкві, що стояла на місці Успенської церкви XIX ст.⁴

Собор Михаїла, побудований за митрополита Єфрема – унікальний пам'ятник в історії давньоруського зодчества⁵. Його характеризують чітке об'ємно-планувальне виділення функціонального ядра й основних функціональних зон, сурова центричність основного об'єму, наявність притворів та галерей, стриманість декоративної трактувки фасадів (Іл. 1).

У цьому пам'ятнику тісно поєднані візантійська та київська архітектурно-будівельні традиції. Візантійський канон знайшов відображення у двоповерховому вирішенні галерей, що з трьох сторін оточували центральне ядро храму, та в конструктивному рішенні двох'ярусних трьохарочних отворів, які з'єднували центральний об'єм з бічними нефами-галерелями, у чотирьох масивних квадрат-

них у плані стовпах, на які спиралася баня. Ці риси зближують Михайлівський собор з візантійськими храмами Константинополя IX–X ст., які мають складну хрестово-купольну систему перекрить, такими, як Голь Джамі та Календер Джамі⁶.

З другого боку, в соборі Михаїла простежуються риси київської архітектурної школи першої половини XI ст. Двох'ярусні галерей, що примикають до центрального ядра пам'ятника, надають йому вигляд єдиної п'ятинефної споруди, близької за характером плану до храмів Ірини та Георгія в Києві, а також до церкви на вул. Стрілецькій⁷.

Зараз існують два опубліковані варіанти об'ємної реконструкції Михайлівського собору. У реконструкції, виконаній Ю. Ассевим та В. Харламовим, пам'ятник постає п'ятинефною трьохапсидною одноглавою спорудою (Іл. 2: а). У цій реконструкції київська та візантійська традиції поєдналися та знайшли відображення в позакомарній системі завершення фасадів, хрещатим центральним просторі храму.

Інший варіант реконструкції запропонувала Н. Логвин⁸ (Іл. 2: б). Михайлівський собор на її реконструкції має вигляд одноглавої трьохнефної споруди, зі ступінчастими підпружинами арками й склепіннями рукаюв архітектурно-просторового хреста. Двоповерхові галереї завершуються баннimi склепіннями.

У реконструкції Н. Логвина, які в реконструкції Ю. Ассєва і В. Харламова, брався за основу близький до храму Михаїла спрощений тип Софійського собору в Києві. Але в її варіанті він трактується інакше. Хоча обґрунтування банних склепінь над галереями собору в реконструкції Н. Логвина не наводиться, вірогідно, що в її основі лежить гипотеза Г. Логвина, котрий запропонував 25-ти баний варіант реконструкції київського Софійського собору з системою банних склепінь над галереями другого поверху⁹.

Гипотеза Г. Логвина з'явилася в результаті своєрідної інтерпретації залишків конструкцій перекрить галерей другого поверху Софійсь-

кого собору, відкритих Н. Кресальним, В. Волковим і Ю. Асєєвим¹⁰. Ця гіпотеза була спротивана Ю. Асєєвим, І. Тоцькою та Г. Штендером після проведення обстеження галерей собору в 1978 р. Дослідниками виконано два зондування, вивчення результатів яких дало змогу зробити аргументований висновок про відсутність вітрил на нижніх люнетах. З цього випливає, що в перекритті галерей другого поверху Софійського собору банних склепінь чи бань не було". Таким чином, реконструкція Михайлівського собору Н. Логвин, в якій запропоновано банне завершення галерей і яка ґрунтується на підставі гіпотези Г. Логвина, не має достатніх підстав.

У реконструкції Н. Логвина передбачаються східчасті підпружні арки й склепіння рукаюв архітектурно-просторового хреста, що також пепрегукується з київським Софійським собором.

Подібний варіант припустимий та композиційно віправданий у поєднанні з банними склепіннями галерей. При завершенні галерей у хрестово-купольній системі трохи підняті положення центрального ядра собору відносно галерей композиційно віправдано лише в поєднанні з п'ятибанистю храму. В іншому випадку центральне ядро пам'ятника з покарнізмом завершенням даху в міжрукав'ях архітектурно-просторового хреста буде дисонувати з позакомарним завершенням фасадів галерей.

Можливість завершення Михайлівського храму п'ятьма банями розглядалася Ю. Асєєвим та В. Харламовим. Дослідники відмовились від п'ятиглавого варіанта, адже бані були б занадто малі (ширина міжрукав'їв архітектурно-просторового хреста в цьому місці біля 2,5 м) і їх не було б видно через високо підняті дуги склепіння над гілками архітектурно-просторового хреста¹².

До нового напрямку належить Успенська церква на пл. Воз'єднання, що збудована в кінці XI ст.¹³ (Іл. 3). Її будівництво М. Брайчевський та Ю. Асєєв пов'язують з іменем князя Володимира Мономаха¹⁴. Для нас церква становить особливий інтерес, позаяк вона є переходіним варіантом від чотирьохстовпного хрестово-купольного типу храму до безстовпної споруди баштового типу.

Успенська церква – це неаелика двохстовпна трьохапсидна однобанна споруда, з притвором у західній частині. Прямокутний

у плані підбанний простір говорить про те, що в цьому випадку неприйнятна традиційна хрестово-купольна система перекриття. Тому питання про конструктивну систему склепіння є головним у розумінні об'ємно-просторової побудови пам'ятника.

Складність завдання змушувала дослідників шукати можливі варіанти перекриття прямокутного простору. Висувались припущення про базілікальний тип завершення чи "про варіант, близький до так званого псковського типу"¹⁵. Розглядалася й версія про можливість завершення переяславських храмів в дерев'яних конструкціях¹⁶.

Типу баптиліки суперечить центральність, урівноваженість композиції храму, його невеликі розміри. Стверджувати те, що завершення Успенської церкви було дерев'яним, нема достатніх підстав. Крім того, побудова дерев'яних верхів у даному випадку споріднена з такими ж складностями конструктивного характеру, як і при виконанні в камені.

Можливо припустити, що конструкція перекриття Успенської церкви вирішувалась системою арок, що піднімалися сходами до середини споруди й зводили прямокутний підкупольний простір до розмірів квадрата. Застосування подібної конструктивної схеми доцільне не тільки для Успенської церкви, а й для більшості пам'ятників переяславської архітектурно-будівельної школи. При цій системі можливі безстовпні, двохстовпні та чотирьохстовпні варіанти храмів. Така система перекрить дає змогу збільшити місткість невеликих церков, бо при цьому можливо звільнити їх інтер'єри від опорних стовпів. В об'ємно-просторовому відношенні подібна конструктивна система може отримати багатозначне втілення. Можливі два варіанти реконструкції Успенської церкви – з покарнізмом та лопатним завершенням (Іл. 4). Покарнізне завершення фасадів отримало широке розповсюдження в культовій архітектурі Візантії. З іншого боку, А. Комеч відзначав спорідненість переяславської групи пам'яток з храмами Болгарії Х ст: Виниця, Бел Бряг, Патлейна та ін.¹⁷ Болгарські пам'ятники близькі до переяславських своїми розмірами, деталями системи планування. Усі вони мають покарнізне завершення фасадів.

Не можна виключати можливості завершення південної та північної частин нартексу-при-

твору лопатним покриттям у чверть кола. При цьому східний фасад мав отримати трьохчасне, а південний та північний – двохчасне завершення. Подібну форму перекриття ми бачимо в Михайлівській божниці в Остерському містечку Володимира Мономаха¹⁸. Цей прийом використовується і в церкві Спаса на Берестові в Києві¹⁹. Лопатні склепіння не характерні для київського зодчества того часу. Є підстави пов'язувати їхнє виникнення з князем Володимиром Мономахом, котрий у 1113 р. приїхав із Переяслава та сів на великоокняжий київський стіл. Можливо, якраз він і привіз із собою до Києва переяславських зодчих для участі в будівництві храму Спаса на Берестові.

На початку XII ст. у переяславській архітектурі продовжує розвиватися тип невеликого одноапсидного храму, без стовпів. П. Лашкарьов відкрив у 1887 р. залишки стін невеликого безстовпного одноапсидного храму давньоруського часу²⁰.

Знайдена будівля була квадратною в плані безстовпною церквою, східна частина якої завершувалася однією півкруглою апсидою. Зовнішні площини стін споруди ділилися пілястрами з півколонками. У східній частині північного фасаду знайдено два пілястри, а на західному й східному фасадах – по одній. Звертає на себе увагу різна кількість пілястр на південному й північному фасадах.

П. Лашкарьов запропонував свій варіант реконструкції плану храму (Іл. 5: а, б). На південному фасаді він розмістив дів пілястри. Північний же фасад він розчленував трьома пілястрами – дів пілястри розташувались на східній стороні, а одна – на західній. На західному фасаді розмістились симетрично дів пілястри. Таке розміщення пілястр, за П. Лашкарьовим, обумовлене реконструкцією плану перекрить храму, при якій баня містилась не точно в центрі основного об'єму пам'ятника, а з деяким зміщенням на захід.

Запропонований нами варіант реконструкції пам'ятки ґрунтуються на тому, що баня розміщена точно в центрі основного, квадратного в плані приміщення, що є характерним для переяславської архітектури і, здається нам, найбільш закономірним та логічним конструктивно. Адже, якщо спинитися на реконструкції П. Лашкарьова, північна й південна підпружні арки – у зв'язку зі зрушеними бані на захід – бу-

дуть брати на себе нерівномірне навантаження, не кажучи вже про різницю у висотах точок опори західної та східної підпружніх арок. Якщо ми розмістимо баню в центрі споруди, то можемо припустити на північному фасаді вже по дів симетрично розміщені по кутах пілястри. У такому випадку фасад отримає традиційне трьохдільне членіння чотирма пілястрами. Полічно було б припустити на південному фасаді споруди існування не дів, а чотирьох пілястр. Проте підтвердження цьому припущення під час археологічних досліджень ми не знайшли. Тут, мабуть, можна зробити похибку на незадовільну, в методичному сенсі, якість архітектурно-археологічних досліджень.

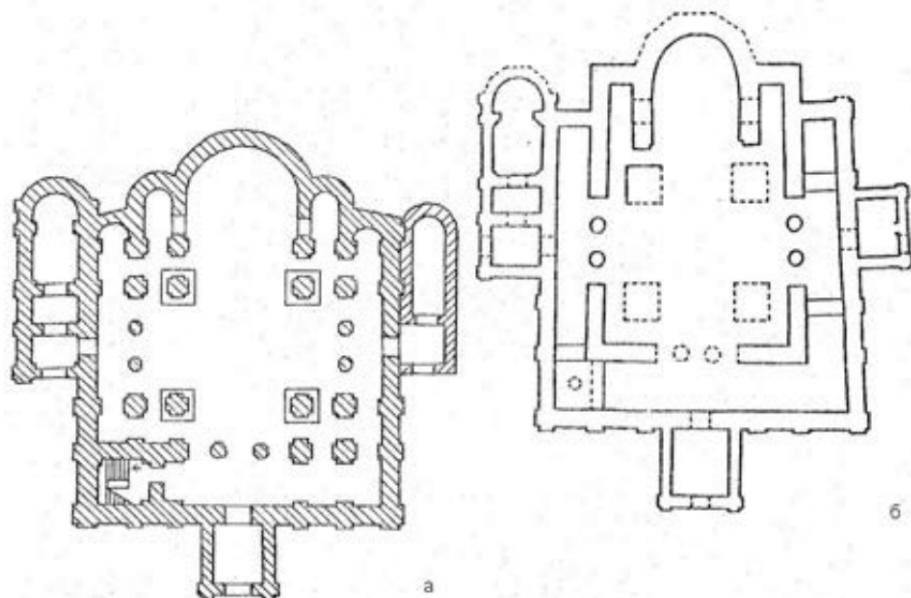
Таким чином, церкву уявляємо невеликою безстовпною спорудою баштового типу, котру увінчувала одна баня. Вона розташовувалася над центром внутрішнього простору храму й спиралася через підпружні арки на західну й східну стіни. Фасади будівлі прикрашали вертикальні профільовані тяги-пілястри, характерні для давньоруських пам'яток першої половини XII ст.

Стилістичний напрямок, найбільш яскраво виражений у цій пам'ятці, не був притаманний лише переяславській архітектурній школі. Він успішно розвивався й в інших великих культурних центрах Давньої Русі. Найближчою аналогією переяславським пам'яткам баштового типу є церква Іллі в Чернігові²¹.

Таким чином, базуючись на аналізі конструктивних і об'ємно-просторових вирішень перекрить, а також на підставі стилістично-типологічного аналізу, в розвитку архітектури Переяслава можна виділити п'ять етапів (Іл. 6).

Перший етап охоплює період з Х до кінця 80-х рр. XI ст. У цей час на формування архітектурної майстерності переяславських зодчих впливали візантійські та київські майстри. Михайлівський собор, побудований у 80-ти рр. XI ст. за митрополита Єфрема, став програмною будівлею переяславської школи.

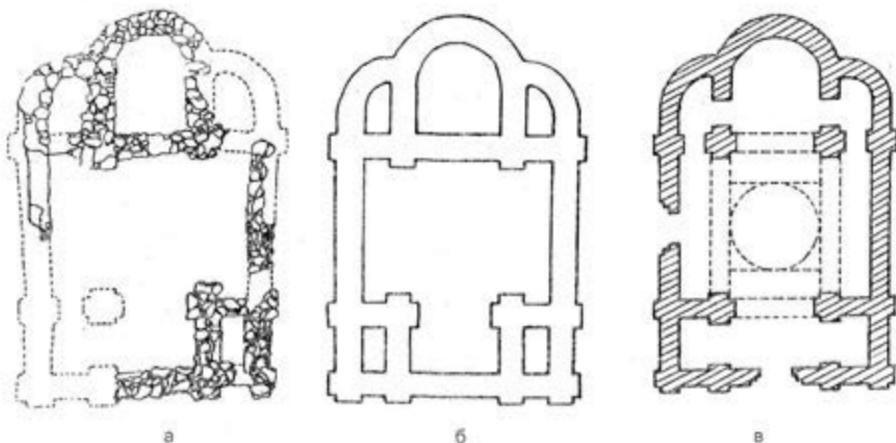
До другого етапу можна віднести церкву Андрія "біля брами". У цій пам'ятці вже в повну силу виявився новаторський підхід переяславських майстрів. Він полягав у різкому зменшенні загальних розмірів будівлі, в наявності однієї пари опорних стовпів, у прямокутному в плані підкупольному просторі, який мав оригінальне конструктивне перекриття,

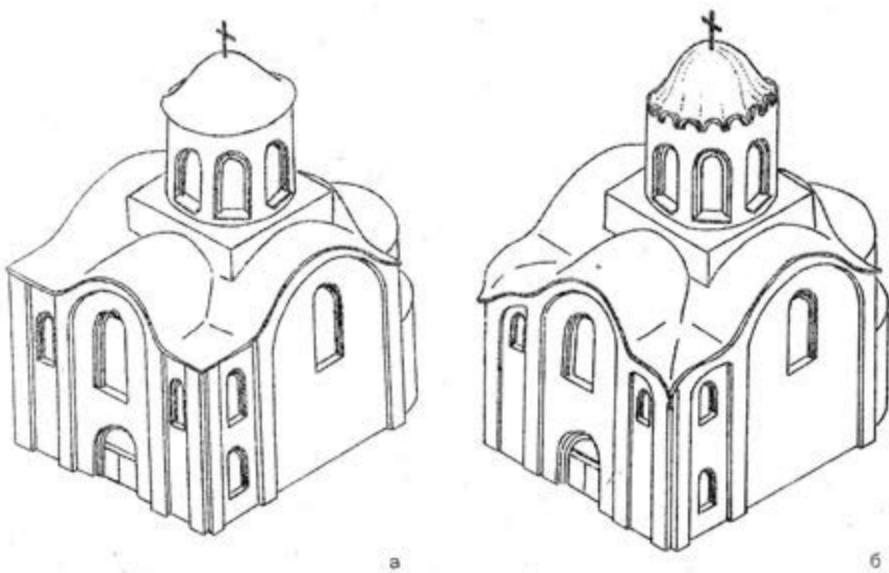
In. 1. Михайлівська церква 1089 (1090) р. (план): а) реконструкція Ю. Асєєва та В. Харламова; б) реконструкція М. Малєвської та П. Раппопорта

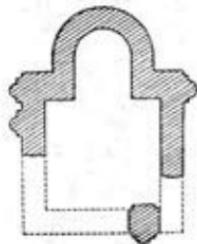
In. 2. Михайлівська церква (аксонометрія): а) реконструкція Ю. Асєєва та В. Харламова; б) реконструкція Н. Логвин

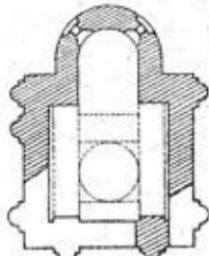
Іл.3. Успенська церква 1098 р. на пл. Возз'єднання: а) план фундаментів за матеріалами розкопок М. Брайчевського та Ю. Асєєва; б) план фундаментів; реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка; в) план стін; реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка

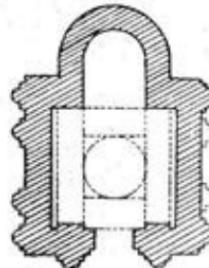
Іл.4. Успенська церква 1098 р. на пл. Возз'єднання (аксонометрія); варіанти реконструкції В. Харламова та Г. Трофіменка: а) з покарнізмом завершенням фасадів; б) з лопатним завершенням фасадів

а

б

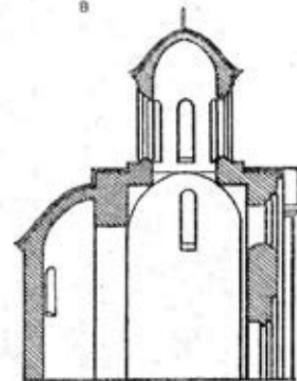
в

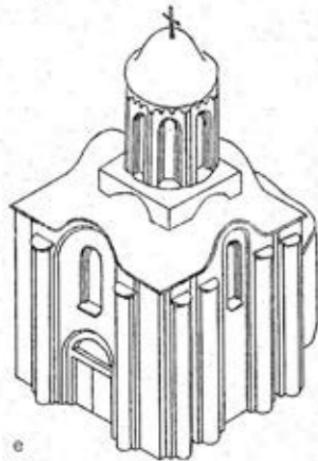
г

і

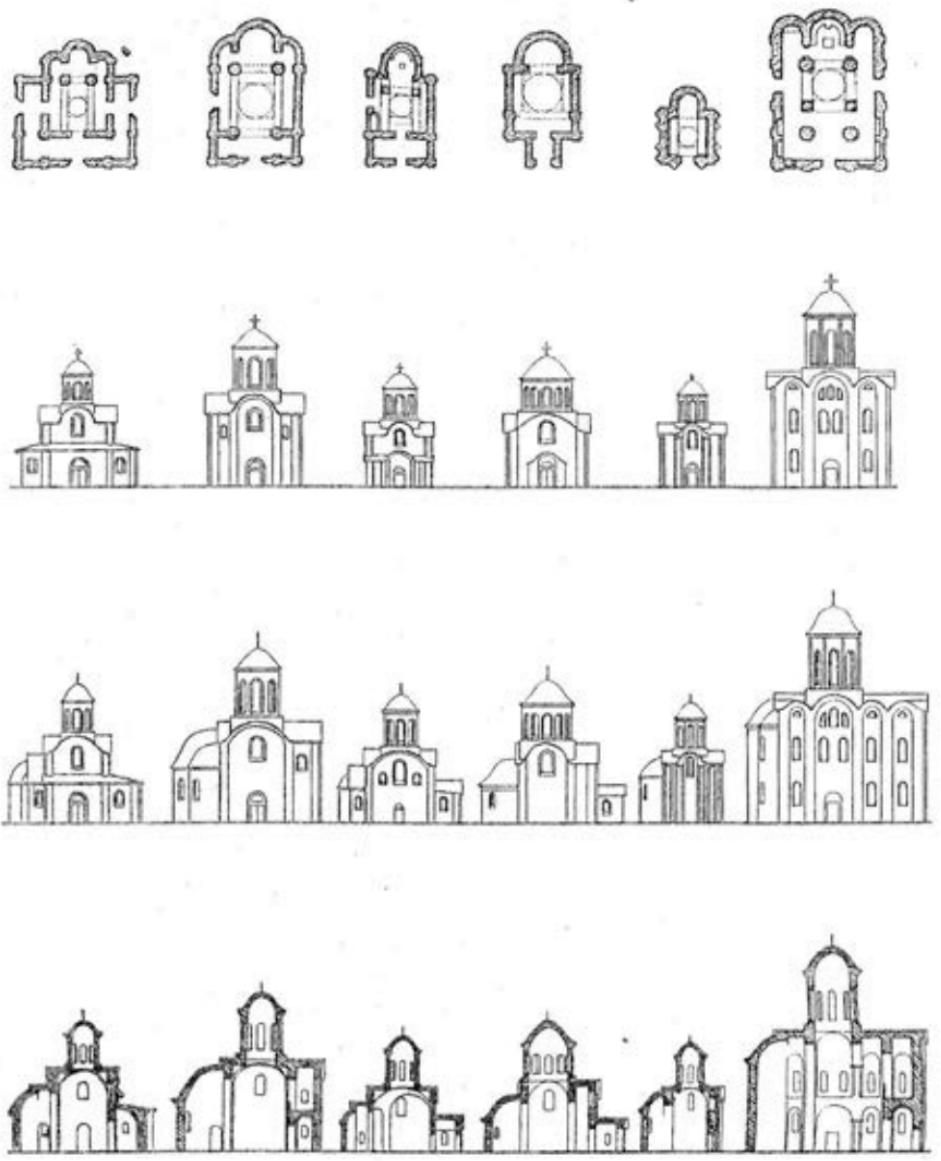

д

е

Іл.5. Храм XII ст., залишки якого виявлені під підлогою Успенської церкви XIX ст.: а) план стін за матеріалами розкопок П. Лашкарьова; б) план стін; реконструкція П. Лашкарьова; в) план стін; реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка; г) західний фасад; реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка; і) північний фасад; реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка; д) повздовжній розріз; реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка; е) загальний вигляд пам'ятки (аксонометрія); реконструкція В. Харламова та Г. Трофіменка

Іл. 6. Збірна таблиця монументальної кам'яної архітектури Переяслава XI–XII ст. Плани, фасади, розрізи. Реконструкції В. Харламова та Г. Трофименка: а) церква Андрія "при брамі" 1089 (1090) р.; б) Успенська церква 1098 р. на пл. Возз'єднання; в) Спаська (?) церква кінця XI ст.; г) храм кінця XI ст. на вул. Радянській; г') храм XII ст., залишки якого виявлені під Успенською церквою XIX ст.; д) Воскресенська церква XII ст.

Третій етап припадає на 90-ті рр. XI ст., до початку XII ст. Він представлений трьома будівлями – Спаською церквою та храмами на пл. Возз'єднання та вул. Радянській. У цей час у Переяславі виробляється тип парафіального храму княжої або боярської вотчини, підсилюються місцеві стилістичні та конструктивні особливості. Ці обставини обумовили необхідність будівництва невеликих церков вежового типу.

Ця тенденція найбільш яскраво проявилася в невеликому храмі, який стояв на місці церкви XIX ст. Цю пам'ятку ми відносимо до четвертого етапу. Малі розміри споруд змусили зодчих іти шляхом спрощення їхньої планової структури й велі до типу безстволного одноапсидного храму з оригінальною конструктивною системою перекрити ступінчастими арками.

П'ятий етап у розвитку переяславської архітектурної школи припадає на першу половину XII ст., коли майстри повертаються до типу монастирського храму, виробленого в цей час у Києві. Церква Воскресіння в Переяславі належить саме до такого типу будівель і є близьким до Успенського собору Києво-Печерського монастиря.

Переяславська архітектурна школа мала своїх висококваліфікованих майстрів-зодчих, а також гарно організоване виробництво будівельних матеріалів. Дослідження показують, що кожний період був логічним продовженням попереднього і, залежно від конкретних умов будівництва, вибирав у себе набуті досягнення в галузі архітектурного формотворення в конструктивних прийомах, художнього рішення, будівельної техніки й технології. Ці етапи відображали зміну спільніх для середньовіччя соціально-економічних умов.

* За давньоруськими письмовими джерелами – Переяслав Руський, Переяслав Южний, Переяславль, зараз Переяслав-Хмельницький, районний центр Київської області.

¹ Харламов В. А., Трофименко Г. В. Архітектура древне-

го Переяславля // Стройтельство и архитектура. – К., 1990. – № 9. – С. 20–21; Харламов В. А., Трофименко Г. В. Будівельна техніка давнього Переяслава // Архітектура України. – 1991. – № 6. – С. 40–41.

² Полное собрание русских летописей. – С.Пб., 1846. – Т. I, II. – С. 89, 277.

³ Там само.

⁴ Лашкарев П. Церковно-археологические очерки. – К., 1898. – С. 221–229. Його ж. Остатки древней церкви в городе Переяславе // Киевская старина. – 1889. – Т. I. – январь.

⁵ Асеев Ю. С., Харламов В. А., Сикорский М. И. Исследование Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком // Славян и Русь. – К., 1979. – С. 122–137; Малеевская М. В., Раглопорт П. А. Церковь Михаила в Переяславе // Зодчество. – Београд, 1979. – Т. 10. – С. 30–39.

⁶ Брундо Н. И. Архитектура Константинополя IX–XII вв. // Византийский временник. – М., 1949. – Т. II (XXVII). – С. 159; Комич А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М., 1987. – С. 287; Schäfer H. Die Göl Camii in Istanbul. – Tübingen, 1973. – S. 77–78.

⁷ Асеев Ю. С., Харламов В. А., Сикорский М. И. Исследование... – С. 122–137.

⁸ Логгин Н. Г. Переяславское зодчество конца XI в. // Стройтельство и архитектура. – 1989. – № 6. – С. 20–21.

⁹ Логгин Н. Г. Новые исследования древнерусской архитектуры // Стройтельство и архитектура. – 1978. – № 9. – С. 34.

¹⁰ Красильщик М., Асеев Ю. Нові дослідження Софійського собору // Архітектура і будівництво. – 1955. – № 1. – С. 25–27.

¹¹ Малеевская М. В., Раглопорт П. А. Церковь Михаила... – С. 30–39.

¹² Асеев Ю. С., Харламов В. А., Сикорский М. И. Исследование... – С. 122–137.

¹³ Асеев Ю. С., Брайчевский М. Ю. Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком в 1958 году // КСИА. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 112–116.

¹⁴ Там само. – С. 115–116.

¹⁵ Там само. – С. 115.

¹⁶ Комич А. И. Древнерусское зодчество... – С. 291.

¹⁷ Там само; Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture // Harmondsworth. – Middlesex, 1975. – P. 266–267.

¹⁸ Асеев Ю. С., Харламов В. А. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 84–90; Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980. – С. 96–97.

¹⁹ Асеев Ю. С., Харламов В. А. Нові дослідження...

²⁰ Лашкарев П. Церковно-археологические очерки...

²¹ Асеев Ю. С., Логгин Н. Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної технології України. – 1959. – С. 30–43.

SUMMARY

This publication is dedicated to the cult of the architecture in Ancient Pereyaslav. Analyzing monuments of the Pereyaslav's architecture, one can draw a conclusion, that the features of architectural-building school in Pereyaslav should search in the design and volumetric-spatial solution of blockings.

The small sizes of buildings have urged the architects to go on a path of simplifying them. Using the typological analysis of the design and volumetric-spatial solutions of blockings, the writer of this article excretes five phases in the architectural development of Pereyaslav building school.